

ДРАГУТИН ТОШИЋ
МАРИЈА НЕВЕНИЋ¹

МРЕЖА НАСЕЉА ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР – СТАЊЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ²

Садржај: У раду су, на основу релевантних теоријско-методолошких поставки и квалитативно-квантитативних индикатора, обрађене демографске и функцијске детерминанте развоја мреже насеља општине Нови Пазар. Мрежа насеља општине је посматрана као субсистем у систему насеља Новопазарског функционалног подручја. Посебно су истакнуте међузависност и условљеност процеса просторне и социјално-економске покретљивости становништва са процесом функционалне трансформације насеља, које су условиле диференцираност општинске територије на урбано језгро - Нови Пазар, периурбани прстен – приградска више-мање урбанизована села и аграрно окружење. Модел микроразвојних нуклеуса је предложен за инструмент децентрализације општине. На темељу степена просторно-функционалне интеграције насеља, идентификована је микрофункционална – микрорегионална структура општинске територије.

Кључне речи: Нови Пазар, мрежа насеља, сеоска насеља и сеоске територије, урбанизација, функционална трансформација насеља, микрофункционална регионализација.

Abstract: In this paper are given adapted morphological, demographical and functional determinants of the Novi Pazar municipality development settlement network, on the basis of relevant theoretical and methodological assumptions and qualitative and quantitative indicators. Municipality settlement network is observed as a subsystem in the settlement system of Novi Pazar functional area. Specifically are emphasized interdependency and conditionality of settlement functional transformation process, which caused differentiation of community area into an urban core-Novı Pazar, periurban ring- more or less suburban villages and rural surrounding. Suggested is a model of microdeveloping nucleuses as an instrument for community decentralization. On the ground of spatial and functional level of settlement integration, some micro functional - micro regional structure of the municipality territory, has been identified.

Key words: Novi Pazar, settlement network, rural settlements and rural territories, urbanization, functional settlement transformation, micro functional regionalization.

Увод

Општина Нови Пазар се налази у југозападном делу централне Србије. Захвата површину од око 742 km². Према попису становништва из 2002. године у њој је живело 85.996 становника (116 ст./km²), односно 96.260 ст. по методологији ранијих пописа становништва (око 130 ст./km²). У територијално-административној подели Србије Нови Пазар припада Рашком округу са средиштем у Краљеву. Ту, Нови Пазар дели одређене компетенције са Краљевом, и има функцију субцентра коме гравитира јужни део Округа и то насеља општине Тутин, а делимично и насеља општине Рашка. Према Просторном плану Републике Србије, Нови Пазар је центар

¹ Др Драгутин Тошић, ванредни професор, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд

Марија Невенић, асистент приправник, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд

² Рад представља резултате истраживања пројекта 146010 које финансира Министарство науке и заштите животне средине Србије.

Новопазарског функционалног подручја³ у чији састав улазе и територије општина Тутин и Сјеница. Новопазарско функционално подручје захвата површину од око 2.543 km² и има око 144.000 становника (166.900 по методологији предходних пописа). Нови Пазар је центар субрегионалног значаја чији се утицаји осећају у централном делу југозападне Србије и северним деловима Косова и Метохије. Улога Новог Пазара у просторно-функционалној организацији Републике Србије, Рашког округа, Новопазарског функционалног подручја и територије сопствене општине огледа се у следећем:

- Нови Пазар је функционални центар коме гравитирају 98 насеља општине и индиректно око 300 насеља функционалног подручја.
- У Новом Пазару је концентрисано 63,5% становништва општине. Степен урбаности општине је за 7,5 процентних поена виши од степена урбаности Републике. Нови Пазар је центар регионалне урбанизације југозападног дела централне Србије.
- Нови Пазар је значајан центар ибарског развојног појаса Србије који просторно-функционално интегрише Косово и Метохију, долину Ибра, Пештерску висораван и североисточне делове Црне Горе са централном Србијом, а посебно Западним поморављем и Шумадијом.
- Нови Пазар, преко Сјенице субцентра свог функционалног подручја, остварује везе са Златиборским округом, преко Тутина са севером Црне Горе (Рожаје). Преко Ивањице остварује везе са Моравичким округом и његовим центром Чачком, као и са деловима Златиборског округа (Пожега и Ариље).
- Изванредан географски положај Новог Пазара није саобраћајно валоризован у мери која му одговара. (Нови Пазар није укључен у железничку мрежу Србије, нема одговарајући квалитет магистралних и регионалних путева који га повезују са ужим и ширим регионалним окружењем, велика удаљеност од аеродрома у Београду и Нишу).
- У домену функционално-интеграционих процеса Нови Пазар превазилази територијални обухват који му је одређен Просторним планом и територијално-управном организацијом Републике.

Нови Пазар се, по свом географском, саобраћајном, привредном и друштвеном положају сврстава у општинске центре и градска насеља регионалног ранга и остварује развојне утицаје и подстицаје на шире регионално окружење. Међусобни развојни утицаји и потребе за усмеравање развоја града и општине Нови Пазар и регионално-функционалног окружења су бројни, сложени и комплементарни и обухватају и додирују целокупан друштвено-економски, технолошки и просторни развој. Развој општине одредио је потребе за планским усмеравањем просторних и функционалних система и интеграцијом локалних и регионалних интереса. Основно планско одређење иде ка циљу успостављања уравнотеженог развоја, којим се постижу усклађено и рационално коришћење простора, уређење предела и очување животне средине.

Равномеран, уравнотежен и одржив развој општине Нови Пазар, Рашког округа и Новопазарског функционалног подручја је предуслов јаче интеграције геопростора, па захтева активно и перманентно отклањање развојних диспропорција, квалитативним мењањем укупне просторне, економске и социјалне структуре. Полазећи од чињенице да су насеља најупечатљивији елементи културног пејсажа и да су носиоци функционалне организације и жаришта преображаја геопростора, овде ће посебан нагласак бити стављен на њихову мрежу и анализу њених детерминанти.

³ Појам функционално подручје је уведен у Просторни план Републике Србије, где се користи у смислу територијалне групације више општина које су гравитацијски и интересно повезане са јачим урбаним центром односно регионалним средиштем. Према Просторном плану из 1996. године, Србија је подељена на 34 функционална подручја. У урбаногеографској литератури функционално подручје је синоним за функционално-урбани регион.

Наиме, рационална процена могућности развоја и просторног уређења јужног дела Рашког округа у коме Нови Пазар има истакнуто место, мора, између осталог, бити заснована на бољем познавању иторијско-географског развитка и савременог стања у његовој мрежи насеља.

Насељска мрежа општине је систем од 99 насеља од којих само Нови Пазар има статус градског насеља. Свако насеље има катастарску општину и атар. Просечна величина насељског атара износи око 7,5 km². Сва насеља немају исти просторни обухват. У котлинском делу општине он је мањи, а у планинском делу је већи.

Насељеност Новопазарског краја и територије данашње општине Нови Пазар има дуг временски континуитет. Иако, на основу остатака материјалне и духовне културе, има индиција да је тај простор континуирано насељен од праисторије до данас⁴, ипак најреалније је, да се промене у развоју мреже насеља, прате од времена његовог припадања језгру средњовековне Србије (бројни остаци материјалне културе као што су зидине Старог Раса и Трговишта, манастири Ђурђеви ступови и Сопоћани, Петрова Црква, писани подаци о насељима која и данас постоје...), преко времена Отоманске империје, до данас. Иницијална основа рецентне мреже насеља формирана је у XII, XIII и XIX веку, када су се у њој одвијале демографске промене, услед досељавања становништва миграцијским струјама са Косова и Метохије, из северне Албаније, из Црне Горе, а делимично и становништва исламске вероисповести из делова новоослобођене Србије и касније из, од стране Аустрије, анектиране Босне и Херцеговине. У том времену развијена је мрежа сеоских насеља разбијеног старовлашког антропогеографског и морфолошког типа коју карактерише разделеност насеља на мање и веће засеоке, блокове сродничких кућа, образоване запоседањем слободног земљишта или крчењем шума, на падинама и мањим заравнима планинских масива Голије, Rogozne, Велике Нинаје, источним ободима Пештери и делимично у тектонско-ерозивним котлинама, као што је долина реке Рашке и њених притока (Људска река, Дежевска река, Избичка река, Трнавска река, Јошаница). Рашчлањеност рељефа и обиље разноврсних микроклиматских и вегетацијских локалитета омогућили су развој поликултурне аграрно-сточарске економије. Егзистенција становништва зависила је од екстензивне сточарско-воћарске, и у нижим деловима простора сточарско-ратарске производње, заснованих на феудалној и спахијској, а касније на аутархичној задружно-патријархалној социјално-економској организацији самоснабдевачких домаћинстава. Мрежа насеља је имала изразиту дизперзност. Њене контуре су одржане до данас, уз одређену модификацију, условљену савременим друштвено-економским променама. Појачана концентрација урбаног становништва у Новопазарској котлини иницирана је у петнаестом веку, од када се прати континуитет развитка градског насеља Нови Пазар⁵.

Становништво – детерминанта развоја

У процесу социјално-економског преображаја Србије темељеном на динамичним променама у природном кретању и у просторној и социјалној редистрибуцији становништва из сеоских у градска насеља и из неразвијених и слабије развијених у боље развијена подручја земље и делимично у иностранство, те из примарних у секундарне и терцијарне делатности, трансформисала су се насеља општине Нови Пазар. Главни покретач тих процеса била је урбанизација чије се фазе

⁴ О развоју насељености у овој области сведоче бројна археолошка налазишта. Према тврдњи Марка Поповића, “ у току досадашњих истраживања забележени су трагови на преко 300 локалитета са остацима некропола, насеља и градинских утврђења, насталих у дугом временском распону, од ранијих раздобља праисторије до позног средњег века “ (Поповић, М. 1999: 33)

⁵ Пре оснивања Новог Пазара једино је Трговиште у том простору имало карактер урбаног насеља.

сукцесивно смењују и различито манифестују у времену и простору што је имало одраз у брзим променама у мрежи насеља.

Новопазарски крај је у рану фазу урбанизације, темељену на концентрацији функција, управе, одбране, занатства, трговине и делатности сличног карактера, ушао још у XIII веку. Та фаза је, уз одређене модификације и прилагођавање историјско географским приликама, трајала готово до 50-их година прошлог века, када почиње постепена индустријализација. Од тада је индустрија, уз пратеће ефекте, утицала на брз пораст општинског и градског становништва. Број становника општине је од 1961. до 2002. године увећан са 58.777 на 85.996 односно на 96.260 (методологија ранијих пописа). У демографском расту највише је партиципирао општински центар, који се увећао са 20.706 ст. на 54.604 односно 61.179 ст. (методологија пописа ст. 2002.). Сеоско становништво је бројчано стагнирало, али је његов удео у укупном општинском становништву континуирано смањиван са 65% на 37%. Удео урбаног становништва је увећан са 35% на 63%.

До седамдесетих година прошлог века већина сеоских насеља је имала позитивно природно кретање, које касније добија негативан предзнак, због иселјавања дела младог репродуктивно-способног контингента становништва. Комбинација природног прираштаја и салда миграције је условила демографску поларизацију. Већина сеоских насеља перманентно губи становништво док општински центар и приградска села демографски расту. У периоду 1971-1980. година негативан природни прираштај имала је популација 9 насеља, а у периоду 1991.-2000. чак 64 насеља. Између 1971. и 1980. године просечна стопа природног прираштаја општине је износила 16,9 ‰ (Н. Пазар 19,7 ‰, сеоска насеља заједно 14,0 ‰), између 1981. и 1990. износила је 15,1 ‰ (Н. Пазар 19,2 ‰, остала насеља 9,5 ‰), док је у времену 1991-2002. имала вредност 11,4 ‰ (Н. Пазар 15,3 ‰, остала насеља 4,4 ‰). У истим раздобљима број насеља са негативним салдом миграција стагнира услед слабљења миграционе базе. Индустријску фазу урбанизације прати поларизација манифестована убрзаним растом становништва општинског центра. Иако се Нови Пазар у функционалном смислу развијао и квалитативно мењао позицију у систему регионалних центара Србије, општина је од 1971. године емиграциона, а посебно њен рурални део. У раздобљу 1971-1980. година салдо миграције општине је имао апсолутну вредност -2.117 становника (стопа -2,9‰), истовремено град је имао салдо миграција од 5.232 ст. (стопа 14,9‰), а сеоска насеља заједно чак -7.249 (стопа -21,3 ‰). У времену 1981-1990. година салдо миграције општине има вредност -798 ст. (стопа -1,0 ‰), града је позитиван 1.757 (5,0 ‰), сеоских насеља кумулативно -2.555 (стопа -7,7 ‰). У периоду 1991- 2002. ти односи су промењени, салдо миграције општине износио је -7.396 ст. (стопа -8,0‰). Идентичне стопе салда миграције имали су градско -4.588 ст. (-7,9 ‰) и сеоско становништво -2.808 (-8,0 ‰)⁶. То је индикатор застоја и рецесије у економском развоју општине.

Од осамдесетих година прошлог века почиње процес ширења урбаних утицаја из градског језгра на села његовог непосредног окружења. Услед недостатка простора и недовољно развијене јавно-социјалне, комуналне и техничко-стамбене инфраструктуре у градском језгру, приградска села постају одредишта миграната. То условљава њихов демографски раст праћен интензивном стањеном грађњом и социоекономску трансформацију изражену смањењем учешћа пољопривредног становништва у укупном и активном становништву и повећањем броја домаћинстава непољопривредних и мешовитих извора прихода. Инициране су дневна миграција на релацији приградска села – Нови Пазар и формирање новопазарске урбане

⁶ Стопе салда миграција становништва су израчунате на бази примене методологије Пописа становништва 2002. године. По методологији Пописа становништва из 1991. године општина и град би имали позитиван салдо миграције, а сеоска насеља негативан.

агломерације са елементима дневног урбаног система. Уочљива је аналогија у развоју новопазарске агломерације са развојем агломерација градских насеља Србије сличних функција и демографске величине. Развитак агломерације поспешује планско, а делимично и спонтано, релоцирање индустријских погона из Новог Пазара у приградска села, у којима се временом развијају и нова предузећа индустријских и услужних делатности.

Урбана концентрација становништва и функција у општинском центру и демографско пражњење сеоских подручја изазвано емиграцијом или смањењем природног прираштаја, а најчешће њиховом комбинацијом, довели су до промена у демографској величини насеља. У геопростору општине идентификоване су четири категорије сеоских насеља разврстаних по демографској величини:

- Патуљаста, са мање од 250 становника;
- Мала насеља која имају од 250 до 500 становника;
- Средња насеља која јављају у две варијанте: средња мања насеља са 500 до 750 становника и средња већа насеља са 750 до 1.000 становника;
- Велика сеоска насеља са 1.000 и више становника.

Рецентну насеобинску слику општине чини градско насеље Нови Пазар са 61.179 становника⁷, 66 села имају испод 250 становника, 11 их имају између 250 и 500 ст, 10 између 500 и 750 ст, три између 750 и 1.000 становника, а 8 села изнад 1000 становника. Поредићи ту ситуацију са стањем из предходних пописа становништва запажа се сукцесија у демографском уситњавању сеоских насеља. Са растом степена урбанизације растао је и број патуљастих села. Такође, општину карактерише повећање броја сеоских насеља са преко 1.000 становника и учешћа њиховог становништва у укупном општинском становништву. Број им се, од 1971. године до данас, увећао са 5 на 8, а удео њиховог становништва у укупном општинском становништву увећан је са 8,8 % на 17,3%. Насеља са преко 1.000 становника просторно се надовезују на Нови Пазар и граде агломерацију са око 75.000 становника. Агломерирање је посебно изражено дуж магистралних путева М-22 на линији Постење – Нови Пазар – Паралово – Мур - Бајевица – Лукаре и М-8 на потезу Нови Пазар – Побрђе - Вареве – Иванча – Шавци – Пожега, где су насеља срасла и добила форму друмског типа, као и дуж регионалних путева Р-118 на линији Шавци – Пазариште, Р-234 на линији Дежева – Прћенова - Нови Пазар – Трнава, или Р-235 на линији Н. Пазар – Бања – Избице.

Концентрација становништва, индустрије и делатности терцијарно-квартарног сектора у Новопазарској котлини условила је демографско пражњење и разређивање села нарочито у саобраћајно изолованом планинском простору Рогозне и Голије. Просечно сеоско насеље је, 1961. године, имало око 390 ст, 1971. – 361 ст, 1981. имало је 343 ст. као и 1991, а 2002 године тај број износи око 357 ст. (методологија ранијих пописа) односно 320 ст. по методологији те године одржаног пописа. Унутаропштинске разлике су изражене. Велики део брдскопланинских и планинских села има испод 100, па чак и испод 50 становника. И код њих је присутно постепено концентрисање становништва поред магистралних и регионалних путева или места у којима се укрштају локалне саобраћајнице.

Тенденција демографског уситњавања села, изузев приградских, наставиће се услед негативног природног прираштаја и старења популације.

Функционалне детерминанте мреже насеља

Групу битних чинилаца развоја мреже насеља чине функционалне детерминанте. Као и у великом делу Србије, у геопростору општине Нови Пазар, у

⁷ Узет је податак за 2002 годину по методологији ранијих Пописа становништва ради лакшег поређења података.

време индустријске урбанизације и концентрације становништва и функција у општинском центру, дошло је до процеса функционалне трансформације насеља појединачно и њихове мреже у целини. До седамдесетих година прошлог века само је Нови Пазар имао полифункционални карактер, док су остала насеља била монофункционална, са доминацијом запослености активног становништва у примарним делатностима, најчешће у оквиру сопствених газдинстава. Није било села са развијеним спољним тј. централним функцијама. Из домена јавно-социјалне инфраструктуре развијано је основно образовање са релативно дисперзним размештајем школских објеката у складу са размештајем школобавезног контингента становништва. Од тада, до данас, села се функционално трансформишу под директним или индиректним утицајима развоја и диверзификације функција општинског центра. Функционалне диференцијација општинске територије и диверзификација функција насеља, одвијају се у условима запошљавања становништва у непољопривредним делатностима и постепеног развоја и нешто дисперзнијег распореда објеката јавно-социјалне инфраструктуре у сеоским подручјима.

Табела 5. Функционални типови насеља општине Нови Пазар по Попису из 1991. године

Функционални тип насеља	Насеља
Аграрна насеља	Бајевица, Баре, Бекова, Беле Воде, Брђани, Брестово, Вевер, Видово, Војниће, Вучиниће, Војковиће, Вучја Локва, Горња Тушимља, Гошево, Грађановиће, Грачане, Грубетиће, Дојиновиће, Драгочево, Драмиће, Жуњевиће, Златаре, Јабланица, Јавор, Јанча, Јова, Кашаљ, Ковачево, Кожље, Копривница, Косуриће, Крушево, Кузмичево, Леча, лопужње, Лукаре, Лукарско Гошево, Мухово, Неготинац, Одојевиће, Окосе, Осаница, Охоље, Пасји Поток, Полокце, Попе, Пуста Тушимља, Пустовлах, Радаљица, Рајетиће, Рајковиће, Рајчиновићка Трнава, Раковац, Раст, Ситниче, Скуково, Слатина, Смилов Лаз, Средња Тушимља, Страдово, Судско Село, Тенково, Туново, Цоковиће, Чашнић Долац и Штитаре
Аграрно-индустријска насеља	Алудовиће, Бутуровина, Варево, Врановина, Долац, Лукоцрево, Павље, Паралово, Пиралета, Трнава и Шароње.
Аграрно-услужна насеља	Голице, Дољани, Забрђе, Постење, Прђенова, Пожега, Рајчиновиће и Себечево.
Индустријска насеља	-
Индустријско-аграрна насеља	Бања, Мишчиће, Мур и Шавци.
Индустријско-услужна насеља	Бања, Дежева, Иванча, Нови Пазар, Осоје, Пожежина и Хотково.
Услужна насеља	-
Услужно-аграрна насеља	Избице
Услужно-индустријска насеља	-
Индустријско-аграрно	Општина у целини
Аграрно-индустријска	Сва села заједно

До 2002. године, процес функционалне трансформације био је успорен. Само 42 насеља су имала неаграрну структуру делатности. И даље, доминирала су аграрна, односно насеља незнатне трансформације - аграрно-индустријска и аграрно-услужна. Општина у целини се трансформисала у услужно-индустријску општину.

Табела бр. 1. Однос природне и миграционе компоненте у кретању становништва општине Нови Пазар у периоду 1971-1980.

1971.-80.	Број ст. 1971.	Број ст. 1981.	Разлика	Стопа раста	Наталитет	Стопа natalитета	Морталитет	Стопа mortalитета	Природни прираштај	Стопа пр. прираштаја	Салдо миграција	Стопа с. миграција
Општина	64.326	74.000	9.674	14,0	16.271	23,5	4.580	6,6	11.691	16,9	-2.017	-2,9
Н. Пазар	28.950	41.099	12.149	34,7	9.143	26,1	2.226	6,4	6.917	19,7	5.232	14,9
Остала н.	35.736	32.901	-2.475	-7,3	7.128	20,1	2.354	6,9	4.774	14,0	-7.249	-21,3

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

Табела бр. 2. Однос природне и миграционе компоненте у кретању становништва општине Нови Пазар у периоду 1981-1990.

1981-90.	Број ст. 1981.	Број ст. 1991.	Разлика	Стопа раста	Наталитет	Стопа natalитета	Морталитет	Стопа mortalитета	Природни прираштај	Стопа пр. прираштаја	Салдо миграција	Стопа с. миграција
Општина	74.000	85.249	11.249	14,1	17.326	21,8	5.279	6,6	12.047	15,1	-798	-1,0
Н. Пазар	41.099	51.749	10.650	23,1	11.617	25,0	2.724	5,9	8.893	19,2	1.757	5,0
Остала н.	32.901	33.500	599	1,8	5.709	17,3	2.555	7,7	3.154	9,5	-2.555	-7,7

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

Табела бр.3. Однос природне и миграционе компоненте у кретању становништва општине Нови Пазар у периоду 1991-2002. (Методологија Пописа из 2002.)

1991.-2002.	Број ст. 1991.	Број ст. 2002.	Разлика	Стопа раста	Наталитет	Стопа natalитета	Морталитет	Стопа mortalитета	Природни прираштај	Стопа пр. прираштаја	Салдо миграција	Стопа с. миграција
Општина	82.767	85.996	3.229	3,5	17.171	18,5	6.546	7,1	10.625	11,4	-7.396	-8,0
Н. Пазар	50.326	54.604	4.242	7,3	12.625	21,9	3.795	6,6	8.830	15,3	-4.588	-7,9
Остала н.	32.405	31.392	-1.013	-2,9	4.546	13,0	2.751	8,6	1.795	4,4	-2.808	-8,0

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

Табела бр 4. Структура насеља по демографској величини за период 1971-2002. година.

Година Пописа	Општински центар			0-250 ст.			251-500 ст.			501-750 ст.			751-1000 ст.			1001 и више ст.			Укупно	
	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	ст.	нас.	
1971.	1	28.950	45,0	48	6.889	10,7	26	9.669	15,0	11	6.411	10,0	8	6.741	10,5	5	5.656	8,8	64.326	99
1981.	1	41.099	55,5	53	6.464	8,7	23	8.288	11,2	10	5.532	7,5	5	4.000	5,4	7	5.532	7,5	74.000	99
1991.	1	51.749	60,7	61	6.132	7,2	19	7.410	8,7	7	44.517	5,3	4	3.363	3,9	7	12.078	14,2	85.249	99
2002.	1	61.179	63,6	66	5.805	6,0	11	3.676	3,8	10	6.133	6,4	3	2.850	3,0	8	16.617	17,3	96.260	99

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова, Књига 9, Републички завод за статистику, Београд

Промене у функционалној структури насеља, најлакше је пратити на основу индикатора о структури делатности радноактивног становништва⁸. О степену и интензитету функцијских промена у насељима, говоре индикатори о структури делатности становништва из 1991. године. Тада су 32 насеља имала неаграрну структуру делатности. Општина у целини је била индустријско-аграрна, град је био индустријско-услугне структуре делатности, а сеоска насеља заједно имала су карактер аграрно-индустријског подручја.

Табела 6. Функционални типови насеља општине Нови Пазар по појсу 2002. године

Функционални типови	Насеља
Аграрна насеља	Баре, Бекова, Беле Воде, Бутуровина, Брђани, Видово, Витковиће, Војковиће, Војниће, Врановина, Вучиниће, Вучја Локва, Горња Тушимља, Гошево, Грађеновиће, Грубетиће, Дојиновиће, Драгочevo, Драмиће, Жуњевиће, Златаре, Јабланица, Јанча, Јова, Ковачево, Кожље, Копривница, Косуриће, Крушево, Кузмичево, Лукаре, Мухово, Неготинац, Одојевиће, Окосе, Осаница, Охоље, Павље, Пасији Поток, Полокце, Попе, Пуста Тушимља, Пустовлах, Радаљица, Рајетиће, Рајковиће, Рајченовића Трнава, Раст, Себечево, Суково, Стралово, Тенково, Трнава, Туново, Чашки Долац, Шароње и Штитаре.
Аграрно-индустријска насеља	Алуловиће, Бајевица, Грачане, Долац, Јавор, Леча, Лопужње, Лукарско и Лукоцрево.
Аграрно-услугна насеља	Варево, Вевер, Дежева, Забрђе, Кашаљ, Пиларета, Пожега, Прћенова, Раковац, Ситниће, Слатина, Судско Село и Шавци
Индустријска насеља	Хотково, Смилов Лаз, Средња Тушимља и Цокловиће.
Индустријско-аграрна насеља	Паралово
Индустријско-услугна насеља	Бања, Батњак, Избице, Мишчиће, Мур, Осоје и Побрђе.
Услугна насеља	Нови Пазар, Брестово и Рајковиће.
Услугно-аграрна насеља	Голице и Рајчиновиће.
Услугно-индустријска насеља	Иванча, Пожежина и Постење. Општина у целини је услужно-индустријска.

Анализом размештаја насеља трансформисане структуре делатности и функција, уочено је правило, да су највише измењена приградска села и она која су физиономски ушла у састав урбане агломерације. Између 1991. и 2002. године, део контингента радноспособног становништва преселио се из примарних и секундарних у терцијарно-квартарне делатности. Удео становништва у примарним делатностима смањено се са 28 % на 20,8 %, у секундарним са 41,5 % на 32,4 %, а терцијарно-квартарним делатностима увећао се са 30,5 % на 46,8 %. На то је, пре свега, утицала рецесија индустрије. У Новом Пазару учешће активног становништва запосленог у секундарним делатностима смањено се са 51,7 % на 37,1 %, а у терцијарно-квартарном сектору увећало се са 43,8 % на 60,8 %. Нови Пазар је постао центар услужног функцијског типа.

Истовремено је трајала, блага и недовољна, диверзификација функција сеоских насеља, манифестована смањењем учешћа активног становништва у аграрном делатностима и повећањем броја запослених у секундарним и терцијарним делатностима. Како је функцијска трансформација најизраженија у насељима која су ушла у састав Новопазарске агломерације, очито је да се око града почео формирати, мање – више, континуиран периурбани прстен⁹, који се деаграризује под директним

⁸ По узору на инострано искуство, у домаћој географској и просторно-планерској литератури, структура делатности становништва је коришћена за израду модела функционалне типологије насеља. Посебно се истичу модели В. Ђурића, А. Вељковића, М. Грчића, Д. Тошића. Функционална типологија насеља општине Нови Пазар је урађена по моделу Д. Тошића. Условне за типологију видети у радовима: Просторно-функцијски односи и везе у надалој регији Ужича. Докторска дисертација, Географски факултет, Београд 1999; Савремене тенденције у развоју мреже насеља општине Смедерево, Гласник СГД, Свеска LXXXIII – Бр.2, Београд, 2003.

⁹ Периурбане зоне око наших градских насеља су "условно" нове просторне форме насељских структура, настале морфолшким срастањем и социо-економском трансформацијом приградских села које по правилу

утицајима функције рада Новог Пазара. Деаграризацију периурбаних насеља поспешује и усељавање радно-активног становништва које се запошљава у неаграрним делатностима. Остали део општине има искључиво аграрни карактер. По попису становништва 2002. године 79 села је припадало насељима аграрног функцијског усмерења (аграрна, аграрно-индустријска и аграрно-услугна насеља).

Концентрација функција и радних места у граду и његовом непосредном окружењу утицала је и на развој дневне миграције радника и корисника других видова услуга. Према подацима добијеним пописом становништва из 2002. године, у дневној миграцији према Новом Пазару, учествује око 4.600 лица (2.600 радника, 1.800 ученике основних и средњих школа и 200 студената). Структура делатности радника дневних миграната је аналогна структури делатности свих запослених. Највише миграната дају периурбана и приградска села. Урбанизоване зоне се поклапају са подручјима најинтензивније дневне миграције запослених. Зона дневне миграције издужена је уз магистралне и регионалне путеве којима се обавља јавни саобраћај. И ту је потврђено правило, да просторна покретљивост становништва подстиче демографску концентрацију у урбаном центру (Новом Пазару) и утиче на развој мање-више урбанизоване зоне у његовом непосредном окружењу. Ипак, мора се констатовати да потенцијали за развој дневне миграције нису довољно искоришћени. Реална је чињеница, да би око 30 % радноактивног запосленог становништва могло учествовати у дневној миграцији, што би било аналогно са центрима Србије сличног функционалног ранга. Како се у развијеним и високоурбанизованим земљама дневна миграција користи за планску меру у усмеравању развојних процеса, то искуство и модел, могу се применити и у нашој планерској пракси. Његова примена обезбедила би задржавање становништва у сеоским насељима и ублажила ефекте поларизације.

Децентрализација функције рада и стварање субмиграционих система у општини омогућили би примену модела децентрализоване концентрације становништва и функција. Модел децентрализоване концентрације¹⁰ одговара принципима одрживог развоја, економичан је у погледу коришћења простора, ресурса, енергије и транспорта. У нашим условима, најпогоднији инструмент имплементације модела децентрализоване концентрације, је примена концепта микроразвојних нуклеуса¹¹. Микроразвојни нуклеуси у принципу су насеља са развијеном јавно-социјалном инфраструктуром и делатностима из сектора услуга у којима су лоцирани нови индустријски погони, прилагођени савременим технологијама, еколошким стандардима и аутохтоним сировинама. Њима се подстичу развитак производње базиране на локалним ресурсима (дрво, сточарски производи, воће и сл.), отварање нових радних места и развој двојних (комплементарних) занимања становништва. Паралелно са пољопривредом развијају се индустрија, занатство, трговина, угоститељство, туризам и јавно-социјална инфраструктура. Комплементарност пољопривреде са осталим делатностима доводи до успоравања

карактерицу брзи процеси социо-економске трансформације, начина живота, културе и менталитета становништва... Плански приступ у решавању просторно-урбанистичких, социјалних, економских, инфраструктурних, еколошких, културних и сличних, за њих карактеристичних, проблема и конфликта, најчешће касни за процесима њиховог развоја.

¹⁰ О примени моделу децентрализоване концентрације у нашим економским условима, видети у Стратегији развоја општине Косјерић – Поглавље: Развој и размештај индустрије, које је урадио М. Грчић.

¹¹ Да би се подстакла функционална трансформација чисто аграрних сеоских насеља неопходно је у њима лоцирати индустрију (мањи или већи индустријски објекти) и делатности терцијарно-квартарног сектора (које неће имати искључиво циљ пружања услуга становништву, већ га запошљавати – развијати централне функције) и дати им улогу микроразвојних центара на једној страни, а на другој их треба повезати квалитетном мрежом саобраћајница и интензивирати јавни саобраћај, подстицати дневну миграцију радне снаге и тиме успорити исељавање становништва. Да би насеље постало микроразвојни центар или микроразвојни нуклеус мора имати развијен "функционални праг", тј. минимум функција, којима ће подстицајно деловати на просторно-функцијску организацију околине. У циљу функцијске хомогенизације геопростора, али без илузије о могућности урбано-демографске концентрације у микроразвојним центрима, Д. Тошић је тај модел, предложио у Стратегијама развоја више општина и регија Србије (Косјерић, Н. Пазар, Тутин, Сјеница) и Просторним плановима (Град Београд, Смедерево, Кладово...).

депопулације и социјално-економског преображаја села. Због тога, обнову новопазарских села и оживљавање сеоске економије, треба темељити на креативној интеграцији савремених производних и потрошачких тенденција као и локалне баштине, ресурса, културе, традиције и знања. Без стимулативног вредновања рада и јавне афирмације квалитета и начина сеоског живота не може се у руралним подручјима задржати становништво нити се она могу просторно и економски развијати. Микроразвојни центри могу обезбедити допуњавање сеоске и градске економије.

Друга, за развој насеља најбитнија, функција је становање. Функција становања је, после пољопривреде и шумарства, највећи корисник простора и базни елемент интегралног просторног и урбанистичког планирања. Основни индикатори развијености те функције су дисперзија становништва, станова, објеката и служби јавно-социјалне инфраструктуре. Функцији становања комплементарни су услуге јавно-социјалног карактера (образовање, култура, социјалне, здравствене, ветеринарске, комунално-хигијенске делатности), снабдевање, саобраћај, одмор... У условима поларизације у општини и константне економске кризе, постојећи стамбени фонд треба третирати као један од развојних ресурса насеља. Императив је планско стимулисање и усмеравање стамбене и стамбено-пословне градње у руралним подручјима. Сеоском становништву је потребно омогућити услове за изградњу квалитетних стамбених и објеката сеоске економије, или квалитетну реконструкцију постојећих, уз осигуравање савремених инфраструктурних стандарда (јавно-социјална инфраструктура, хигијенско-санитарни услови, саобраћај, телекомуникације, информатичке технологије и сл.) и поштовање аутохтоних принципа и образаца економске, социјалне, етничке и културне компоненте организације живота у овом делу Србије. Стамбени фонд општине релативно је велики. Чине га преко 23.000 станова од којих је 1.600 ненасељених, 300 их се користе за одмор, а 230 за сезонске пољопривредне радове.

Унапређење и плански развитак физиономских обележја и садржајне структуре периурбаних насеља и иницијалних урбаних нуклеуса (микроразвојни центри) сходно са њиховом улогом у планираном систему насеља, допринели би и заштити природне средине, очувању пејзажне амбијенталности, заштити и очувању градитељске и културноисторијске баштине и стварању урбаног миљеа у њима.

Јавно-социјална инфраструктура

Стање и степен социјално-економске трансформације насеља и просторне организације општине Нови Пазар осликава се кроз развијеност и територијални размештај служби и објеката јавно-социјалне инфраструктуре. Према закону о јавним службама¹², предузећа и други облици организовања обезбеђују остваривање права грађана и организација као и остваривање законом утврђених интереса из домена образовања, науке, културе, ученичког и ђачког стандарда, здравствене заштите и бриге о деци, социјалног осигурања и здравствене заштите животиња. Јавне службе функционишу путем установа и јавних предузећа. Правило је да њихове организационе јединице буду просторно и хијерархијски организоване у складу са потребама и размештајем становништва. Имајући у виду да је положај јавних служби у Србији хијерархијски рангован и условно усклађен са принципима управно-територијалне организације, оне су општини Нови Пазар, организоване тако да се допуњавају са службама других делова Рашког округа. По правилу обавезне јавно-социјалне службе треба да буду доступне грађанима по једнаким или сличним

¹² Видети Службени гласник Републике Србије бр. 42 - 91. Београд.

условима. То се посебно односи на организацију основног и средњег образовања, опште здравствене заштите и ветеринарске службе.

Развитак јавно-социјалне инфраструктуре мора бити у функцији социјалне, економске и просторно-организационе хомогенизације насеља и задовољавања потреба становањства општине, али и у сагласности са одредбама Просторног плана Републике Србије, као и са предвиђеним друштвено-економским регионалним развојем Рашког округа и Новопазарског функционалног подручја¹³.

Од установа које воде бригу о васпитању и образовању деце предшколског узраста у општини постоје дечје јаслице и обданиште. Дечје јаслице и обданиште су развијени у градском насељу на три локације. Њиховим услугама користи се око 2.000 деце предшколског узраста. У њима је запослено око 130 радника. Очит је недостатак ових установа у руралним подручјима општине.

У општини је тренутно основним образовањем обухваћено око 12.000 деце. У насељу Нови Пазар ради шест основних школа са око 9.000 ученика. Самосталне осмогодишње школе су и у селима Дежева (436 ученика), Трнава (307), Дојевиће (980), Лукаре (978) и Осаоница (288). Те школе имају истурена одељења са осморазредном наставом у Постењу (108), Шароњама (69), Муру (546), Комињу (88), Себечеву (633), Сопоњанима (39), Пожеги (165), Осаници (92) и Белим Водама (127). Поред тога постоје одељења четвороразредних основних школа и то у Кузмичеву (6), Ковачеву (11), Врановини (12), Косурићу (3), Бањи (20), Тушимљи (4), Тунову – засеок Витош (2), Брђанима (19), Крушеву (19), Грубетићу (18), Жуљевићима (6), Попама (3), Р. Трнави – део села Брђани (2), Вучиниће (13), Радељица – део села Свираново (5), Штитаре (5), Мухово - део села Крће (14) и Беле Воде – део села Буче (23). У Новом Пазару је и основна музичка школа (256), а у Бањи је специјалн школа са 6 ученика. Собзиром на број ученика и демографске тенденције у догледној будућности, нека од четвороразредних одељења основних школа, биће угашена. Предстоји рационализација мреже основних школа коју треба ускладити са тенденцијама демографског развоја. Основно образовање запошљава око 800 наставника и учитеља.

Средње образовање обавља се преко пет средњих школа које похађа око 4.500 ученика. Све школе су лоциране у Новом Пазару. Економска школа има око 1.400 ученика, гимназија око 900, техничка (стручна) школа има око 960 ученика, кожарско-текстилна 920 и медицинска школа око 350 ученика. Даљи развој средњошколског образовања зависиће од очекиване реформе образовања у Србији, и од потреба новопазарске привреде за одређеним образовним профилима кадра који оно школује.

Универзитетско образовање обавља се преко једног универзитета у приватном власништву, који има око 800 студената и седам одељења факултета и виших школа из других универзитетских центара Србије. Настава се одвија на Одељењу Учитељског факултета Универзитета из Београда (око 100 студената), Одељењу Економског факултета Универзитета у Крагујевцу (400 студената), Одељење информатике (30) и Одељење Правног факултета (300) Универзитета у Приштини, Одељење Факултета за физичку културу Универзитета у Нишу (60), Одељење за банкарство и трговину Универзитета "Браћа Карић" из Београда (око 200 студената) и Одељење Више пословне школа из Лепосавића које има 80 студената. У складу са Законом о високом образовању, потребно је организовати наставу у институцијама вишег и високог образовања.

¹³ Проблеме будућег развоја јавно-социјалне инфраструктуре третира "Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин – социјални развој" коју је израдио Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Организације уједињених нација.

Код планирања развоја здравствене заштите и избора стратешких одредења даљег развоја здравства, неопходно је консултовати здравствену ситуацију на територији општине Нови Пазар и утврдити њену данашњу просторно-функционалну организацију. Бригу о здрављу становништва општине води Здравствени центар Нови Пазар у чијем саставу су Дом здравља, Апотека и Општа болница у Новом Пазару, затим Специјална болница "Новопазарска Бања". У граду ради и установа за приватне медицинске услуге. Здравствени центар и остале здравствене установе условно имају задовољавајући кадар и материјална средства неопходне за бригу о здрављу грађана. У њима ради 123 лекара специјалиста, 66 лекара опште праксе, 6 здравствених сарадника, 486 медицинских сестара, 2 дефектолога, 11 фармацеута, 18 фармацеутских техничара, 210 медицинских радника. Здравствену услугу грађанима пружа и здравствене станице у Лукарама, Дежеви, Трнави и Шароњам. Видљив је недостатак мреже здравствених станица у руралним деловима општине.

Локална самоуправа на територији општине обавља се преко 26 месних заједница од којих су шест у граду. У месним заједницама нема запослених. Административно-правни послови у општини се воде преко Месних канцеларија. У њима је запослено 32 радника. Насеља са месним канцеларијама су: Трнава, Рајетиће, Лукаре, Врановина, Шароње, Беле Воде, Сопоћани - Дољани, Вучиниће, Рајчиновиће, Грубетиће, Постење, Одојевиће, Дежева, Пожега, Штитаре и Мур.

Просторно-функционална организација мреже насеља - микрорегионална структура

На основу просторних, демографских, функционалних и физиономских детерминанти насеља и степена развијености јавно-социјалних служби и установа, на територији општине Нови Пазар идентификовано је више микрофункционалних јединица у чијим средиштима су центри који их, колико толико, интегришу. Мрежа насеља општине је некохерента и у оквиру ње је изражен развојни контраст: центар - град и његово периурбано окружење и периферија – остала сеоска насеља. Такође, у њој је видљива хијерархија, настала услед неравномерног и неусаглашеног размештаја становништва и функција.

У првом хијерархијском нивоу је Нови Пазар који има полифункционални карактер регионалног значаја. Центар је функционалног подручја, затим субцентар Рашког округа и на крају општински центар. Функционалне и просторне везе са насељима ближег окружења остварује директно, или индиректно преко мањих функционалних језгара која имају улогу центара заједнице села.

У другој функционално-хијерархијској равни је Дежева. Дежева има и функцију центра заједнице насеља смештених у доњем и средњем делу долине Дежевске реке. Директно јој гравитирају села Бугуровина, Косуриће, Мишиће, Долац, Алуловиће, Судско Село, Скуково, Рајковиће, Горња Тушимља и Пуста Тушимља, а делимично и Средња Тушимља. Преко Дежаве функционалне везе са општинским центром остварују центри заједница села Врановина и Шароње. Врановини гравитирају Полокце, Туново и Бекова, а Шароњам Пустовлах, Страдово, Тенково, Ковачево, Раст, Кузмичево и Драмићево. Активирањем туризма на голијском подручју створили би се услови за опстанак становништва у наведеним селима и за развој пољопривредних и непољопривредних, туризму комплементарних, делатности. Дежева, Врановина и Шароње су потенцијални микроразвојни центри општине.

Трећи хијерархијски ниво чине центри заједница села који се деле у две категорије: они који су, условно, део периурбаног прстена Новог Пазара и центри брдскопланинских руралних подручја. Први се развијају у условима прилива становништва, а други у условима депопулације. У долини Трнавске реке функцију центра заједнице села има Трнава. Њој гравитирају Брђани, Леча, Хотково, Охоље,

Осоје и Избице. Трнава је центар локалне концентрације становништва у окржењу села велике насељске дисперзности. Сеоска насеља у доњем делу долине Људске реке, са Новим Пазаром, имају најчешће директне функционалне везе, или их остварују преко центра заједнице села Рајчиновиће. Рајчиновићима гравитирају Рајчиновића Трнава, Видово, Војниће, Иванча, Побрђе, Варово, Шавци и Лукоцрево. Иванча, Побрђе и Рајчиновиће постелено морфолошки срастају са Новим Пазаром чинећи део периурбаног прстена. Њима ће ускоро се прикључити Пожега и Балетићи (уколико се наставе трндови њиховог демографског раста). Функцију центра заједнице села, у доњем делу долине Јошанице, има Мур у чијој сфери утицаја су Паралово и Баљевица. Мур је микроразвојни центар јужног крака новопазарске урбане агломерације. Преко њега са Новим Пазаром функционалне везе остварују Лукаре и Лукарско Гошево. Постојење има функцију центра заједнице села у доњем делу долине Рашке, у чијој сфери утицаја су Бања, Прћенова, Цоковиће, Копривница, Батњак, Пожежина, Пиларета, Голице и Средња Тушимља. Бања, Прћенова и Постојење имају карактер линеарне – друмске агломерације која се директно наслања на урбано језгро Новог Пазара. У долини Себечевске реке је Себечево. Оно се издваја као самостални центар који функционално интегриса десетак мањих заселака. С обзиром да се у деловима његовог атара (Горње и Доње Себечево) појачава концентрација стамбених и услужних објеката, оно има могућност да прерасте у центар повезивања и интеграције мрежа насеља општина Тутин и Нови Пазар.

Брдско-планински делови општине, са изразито малом густином насељености и разбијености - дисперзности насеља и њихових заселака, те слабом саобраћајном и јавносоцијалном инфраструктуром, су просторно-функцијски неинтегрисани и у њима постоји потреба за развојем мањих центре заједница села. Погодности за ту функцију, у источном и југо-источном делу општине (планински масив Рогозне), има Грубетиће. Њему условно гравитирају Војковиће, Драгочево, Витковиће и Жуњевиће. Сличан положај има и Рајетиће, које условно, функционално интегриса демографски мала села Јавор, Златаре, Смилов Лаз, Кашаљ и Баре. Исти ранг имају и села Чаших Долац за Кожље и Крушево; Одојевиће за Брестово, Пасји Поток, Неготинац, Вучју Локву и Лопижње; Грађеновиће за Јову и Јабланицу. Та насеља су демографски мала, саобраћајно изолована и са слабо развијеном структуром делатности.

У западном делу општине, са обе долинске стране Људске реке, развили су се центри заједница села и то: Дојиновиће за села Вевер и Попе; Вучиниће које је повезано са Пављем; Штитаре за Радаљицу, Гошево, Раковац, Окосе, Осаницу и Јанчу; Дољани за Слатину, Грачане и Забрђе; Беле Воде за Мухово. Са општинским центром, они су повезана путем Нови Пазар – Сјеница, дуж кога се формирају мањи пунктови концентрације објеката намењених јавносоцијалној инфраструктури, трговини, угоститељству и занатству. Предиспозицију да постане микроразвојни центар има насеље Беле Воде које функционално повезује територије општина Нови Пазар и Сјеница. У функционалном смислу допуњава се са Дугом Пољаном из општине Сјеница.

Уместо закључка

Доношењем републичких закона у областима планирања, изградње и уређења простора и насеља¹⁴, као и Просторног плана Републике Србије, стекле су се правно-нормативне и планске основе за израду стратегија развоја и просторних планова појединих општина и регионалних целина. То важи и за општину Нови Пазар и Новопазарско функционално подручје. Имплементација Стратегија привредног развоја и Просторног плана Републике Србије погодоваће развоју општине Нови Пазар. Како су у мрежи насеља општине изражени поларизацијски ефекти просторно

¹⁴ Закон о планирању и изградњи. Службени гласник Републике Србије, број 47-2003.

конкретизовани концентрацијом становништва и функција у општинском центру, императив је да се искористе опредељења из наведених докумената, и предузму мере за правремено отклањање узрока дезинтеграције и неутралисање дихотомије центар (Нови Пазар са приградским насељима) - неразвијена периферија (рурална подручја). Најпогоднији инструмент за уравнотежен просторно-функцијски и социјално-економски развој општине је модел микроразвојних нуклеуса.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељковић, А., Р. Јовановић, Б. Тошић. (1995.): **Градови Србије центри развоја у мрежи насеља**. Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, посебна издања, књ. 44, Београд.
- Грчић, М. (1999.): **Функционална класификација насеља Мачве, Шабачке посавине и поцерине**. Гласник Српског географског друштва, св. LXXIX, св. 1. Београд.
- Грчић, М. (2004.): **Развој и размештај индустрије општине Косјерић**. Стратегија развоја општине Косјерић, Скупштина општине Косјерић, Институт за просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду, Београд.
- Дабић, Д. (2005.): **Планска евалуација капацитета простора на примеру туристичких подручја градова**. Одрживи просторни развој града – приступи, информатика, модели. Посебна издања 47, ИАУС, Београд.
- Дерић, Б., Атанацковић, Б. (2000.): **Концепција регионалног развоја Србије**. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, Економски факултет – Универзитет у Нишу, Ниш.
- Максин – Мићић, М. (2005.): **Квалитет живота у руралним зонама градова у Европској унији и Србији**. Одрживи град и његово окружење. Посебна издања 48. ИАУС, Београд.
- Поповић, М. (1999.): **The fortress of Ras- Тврђава Рас**. Археолошки институт, Посебна издања 34. Београд.
- Тошић, Д. (1999.): **Град у регији**. Гласник Географског друштва Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, св. 4, Бања Лука.
- Тошић, Д. (2000.): **Градски центри – фактори регионалне интеграције Србије**. Гласник Географског друштва Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, свеска 5, Бања Лука.
- Тошић, Д., Обрадовић, Д. (2003.): **Савремене тенденције у развоју мреже насеља општине Смедерево**. Гласник Српског географског друштва, СГД, свеска LXXXIII – бр.2, Београд.
- Тошић, Д., Крунић, Н. (2004.): **Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и југоисточне Европе**. Гласник Географског друштва Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, свеска 9, Бања Лука.
- Тошић, Д., Невенић, М. (2005.): **Просторно планерске основе развоја мреже насеља општине Тутин**. Демографија, књ. II, Институт за демографију Географског факултета Универзитета у Београду, Београд.

DRAGUTIN TOŠIĆ
MARIJA NEVENIĆ

Summary

SETTLEMENT NETWORK OF NOVI PAZAR MUNICIPALITY - PRESENT STATE AND DEVELOPMENT TENDENCIES

Novi Pazar municipality is situated in the south western part of Central Serbia, with approximately 742 km². According to the Census 2002 in Serbia has lived 85.996 inhabitants (116 per km²), that is 96.260 inhabitants (according to the previous Census methodology- around 130 inhabitants per km²). The level of municipality urbanization (63,6%) is higher than the level of Republic of Serbia (56%). In territorial and administrative division, Novi Pazar belongs to Raska county with the center in Kraljevo. According to the Spatial Plan of the Republic of Serbia, Novi Pazar is the center of functional area (there are 34 functional areas according to the Spatial Plan) composed of municipality Tutin and Sjenica. Novi Pazar functional area has 2.543 km² and around 144.000 inhabitants (166.900 according to the previous Census methodology). Novi Pazar is the center of regional significance affecting central parts of southeastern Serbia and northern parts of Kosovo and Metohija as well as northeastern part of Montenegro. Until 70s of the last century, the most of rural settlements had positive natural increment which later receives negative sign (in 1971 year negative natural increment had 4 villages, in 2002 year 64 villages). Combination of natural increment and migrations has conditioned demographic polarization. The most of the rural settlements is permanently losing inhabitants. Municipality center and suburban villages are demographically growing. At the same time, insufficient diversification of rural functions has been developing. It is manifested with the decreasing share of active inhabitants in rural sector and with increasing number of employees in secondary and tertiary activities. The functional transformation is mostly present in the settlements belonging Novi Pazar agglomeration. Obvious is forming of periurban ring which is becoming more rural under direct influence of the working functions of Novi Pazar. Deagrification of periurban settlements is rushed by immigrations of rural working population. The rest of the municipality has mostly rural character. By the Census 2002, year 79 settlements had rural functions (rural, rural-industrial and rural-commercial settlements). So, Novi Pazar is the growth pole of its municipality and functional area. For further development of this role and qualitative transformation into the pole of development, it is necessary to develop some additional sub centers with strong labor, services, culture, education and management functions. Because of that, the most convenient model is the model of micro developing nucleuses. Activating the planned micro developing nucleuses would slow down rural depopulation and make conditions for balanced and sustainable social and economic development of the municipality in whole.